

Opdagelsernes plads i verdenshistorien

VARER, ÆDELMETAL OG TJENESTEYDELSER I INTERKONTINENTAL HANDEL FØR 1750

AF

NIELS STEENSGAARD

Det forestående femhundredår for Columbus' opdagelse har sat opdagelserne på historikernes dagsorden. Men det er ikke det runde år, der aktualiserer emnet i nutidens forskningsdebat. De problemer, der knytter sig til opdagelsernes følger og til den proces af »désenclavement«,¹ der med et uheldigt udtryk kaldes den europæiske ekspansion, har længe været i forgrunden. At det er tilfældet, er ikke mærkeligt. Underudviklingens problemer og udviklingens følgesygdomme har øget vor globale bevidsthed. Så meget af den verden, vi ser omkring os, synes ved første øjesyn at have sin oprindelse i en proces, der sattes i gang med opdagelserne, knyttet til så markante begivenheder som Columbus' rejse, den portugisiske opdagelse af søvejen til Indien, de portugisiske og senere de hollandske og engelske erobringer i Asien og den atlantiske slavehandel.

Men det første øjesyn kan være bedragerisk, og et af de væsentlige resultater af det opgør med eurocentrismen, der har fundet sted i den sidste menneskealder, har været en afsløring af begivenhedshistoriens utilstrækkelighed i det globale rum. De begivenheder og de personligheder, der fylder så meget i krøniken om europæernes udbredelse over jorden, udfyldte ikke et tomt scenerum, begivenhederne fandt sted, og personlighederne handlede i et kompliceret samspil i rums- og tidsdimensioner, der overskred begivenhedshistorien.

Følgerne for vor verdenshistoriske forståelse lader sig illustrere ved hjælp af Kristian Erslevs ganske kloge, men også ganske tidstypiske formuleringer fra 1921: »Mange Folk staar for os som uhistoriske, fordi vi

¹ »Désenclavement« anvendtes vistnok først i denne betydning af Pierre Chaunu i *l'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. Nouvelle Clio t. 26, Paris 1969.

ikke hos dem formaar at paavise en egentlig Udvikling, andre som Indere og Kinesere har kun yderst ringe Berøring med vor Kulturudvikling. Verdenshistorien, som den nu gives, bliver da ene en Skildring af en meget begrænset Del af Verden, af Oldtidens Kulturfolk, grupperede om Middelhavet, og siden af Europas Folk. Disse har dog nu bredt sig over hele Jordens Kreds, og i det mindste fra 19. Aarh. er Verdenshistorien som sammenhængende Hele en Virkelighed.«² Det er just denne opfattelse, forskningen så vel som vore erfaringer har gjort op med, udbredelsen af Europas folk over hele jordens kreds gjorde ikke verdenshistorien til et sammenhængende hele. Til gengæld er det troligt, at interkontinentale kontakter, hvor spinkle de end var, allerede længe før det 19. århundrede greb ind i lokalsamfundenes skæbne i en sådan udstrækning, at det giver mening at tale om verdenshistorien som et sammenhængende hele.

Den proces, i hvilken opdagelserne dannede epoke, »désenclavement«, lader sig kun på det mest overfladiske begivenhedshistoriske plan relatere til europæiske behov og europæiske beslutninger alene. Ganske vist er det nu overbevisende dokumenteret, at den præcolumbianske amerikanske kultur og befolkning så at sige tilintetgjordes ved mødet med Den gamle Verden, og at kontinentet derefter rekonstrueredes for at tjene europæiske behov, sølv fra Mexico og Peru, sukker og tobak fra slaveplantagerne og efterhånden også jord til europæiske bønder, men allerede længe før midten af det 18. århundrede var nye samfund under udvikling i Amerika, samfund med deres egen sociale struktur, deres egne behov og deres egen handlekraft. Og vender vi os til Afrika eller Asien, finder vi ingen tidlig katastrofe eller rekonstruktion efter europæiske behov. Tværtimod var så at sige overalt lokale foretagere i stand til at tilfredsstille den europæiske efterspørgsel, og lokale magthavere i stand til at afvise europæiske angribere. Kun sent begyndte europæisk magtudøvelse at få betydning for ressourceallokeringen, og hvor det skete, var det i et kompliceret samspil med regionale og lokale samfund.

Man kunne heraf drage den konklusion, at det ikke er muligt at tale om verdenshistorien som et sammenhængende hele, hvad vi kan registrere, er et uendeligt antal lokale, regionale og nationale historier, der hver for sig rummer et element af ydre påvirkninger, af »désenclavement«. Det er en holdning, der i stigende grad lader sig spore, især blandt yngre asiatiske historikere i de seneste år, vel nok som en reaktion mod de ambitiøse verdenssystemkonstruktioner, der dominerede debat-

² Salmonsens Konversationsleksikon s.v. Historie, bd. XI, s. 507, København 1921.

ten fra midten af 1970'erne.³ Denne reaktion er forståelig, trods alle gode hensigter kan systemteoriene let opleves som åndelig neokolonialisme, en generobring af fjerne landes historie, der fratager dem deres ejendommelighed og fokuserer på de træk, der afspejlede øgede interkontinentale kontakter. Netop derfor er det mig magtpåliggende at fastslå det i egentligste forstand verdenshistoriske sigte med de efterfølgende overvejelser. Det drejer sig ikke om at reducere det enkelte menneskes eller det enkelte folks skæbne til partikler i en verdenshistorisk helhed, men om at diskutere, eventuelt påvise, at der var en sådan helhed, allerede længe før telegraf og dampskibe gjorde de globale sammenhænge umiskendelige.

Min indfaldsvinkel til problemet er økonomisk, men ikke i en snæver markedsøkonomisk betydning af ordet. Allerede Adam Smith løb ind i et paradoks, da han søgte at gøre sig opdagelsernes betydning klar. I en ofte citeret paragraf erklærer han opdagelsen af Amerika og af søvejen til Indien for at være de to største og mest betydningsfulde begivenheder i menneskehedens kendte historie. Begrundelsen står i den nøjeste sammenhæng med hans hele økonomiske opfattelse, de øgede handelsmuligheder skabte øgede muligheder for arbejdsdeling og dermed for velstandsstigning - i Europa. Sjældnere citeret er hans efterfølgende overvejelser vedrørende andre verdensdeles skæbne. Stik imod hans teoretiske antagelser synes de at være ramt af en række ulykker, der har frataget dem de kommercielle fordele. Han klarer paradokset og redder sin teori ved at fastslå, at dette må skyldes tilfældigheder.⁴ Men det kunne jo også tænkes, at der allerede i det tidligere samspil mellem kontinenterne var systematiske ejendommeligheder, der begrænsede gyldigheden af hans teori.

Jeg tager mit udgangspunkt i den simple kendsgerning, at de interkontinentale kontakter kun muliggjordes af en materiel omsætning af varer, ædelmetal og tjenesteydelser. Hvis vi ser nærmere på denne omsætning, viser den en række ejendommelige forskelle mellem kontinenterne allerede før den industrielle revolution og før den formelle kolonisering af Asien og Afrika. Disse ejendommeligheder lader sig påvise både

³ For en kort præsentation af denne debat se Niels Steensgaard, *Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie*, i *Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København 1985.

⁴ »To the natives, however, both of the East and the West Indies, all the commercial benefits which can have resulted from those events have been sunk and lost in the dreadful misfortunes which they have occasioned. These misfortunes, however, seem to have risen rather from accident than from any thing in the nature of those events themselves.« Adam Smith, *Wealth of Nations*, Book 4, Ch. 7, pt. 3.

i karakteren af de input, forskellige regioner ydede for at kunne importere fra oversøiske områder, og i karakteren af de importerede goder. Især to forhold finder jeg bemærkelsesværdige, det ene den europæiske imports og især eksports særlige karakter, det andet den forskellige virkning af øget ædelmetalimport i forskellige samfund.

Den europæiske import

Set ud fra en europæisk synsvinkel var handelen med ikke-europæiske varer en af de mest dynamiske sektorer i den før-industrielle økonomi. Det fremgår af de bedst dækkende statistiske serier, f.eks. Sundtoldsregnskaberne. I de første årtier af det 17. århundrede nåede passagen af varer, både med hensyn til mængder og værdier, et højdepunkt. Serierne for de vigtigste varer som korn, salt og fisk viste derefter stagnation eller meget langsom vækst gennem det næste hundredår. Omsætningen af nogle varer som jern, vin og tømmer var definitivt i vækst før midten af det 18. århundrede, men det mest slående eksempel på vækst i denne periode var dog uden tvivl kategorien »kolonialvarer«, der i mængde femdobledes mellem 1600 og 1750.⁵ Desværre er kategorien, som vi kender den gennem de publicerede tabeller, heterogen, den omfattede ikke kun oversøiske varer, men også sydeuropæiske varer som f.eks. tørret frugt. Der kan dog ikke være tvivl om, at størstedelen af væksten skyldtes øget import af oversøiske varer, først og fremmest sukker og tobak.⁶

Tendensen lader sig endnu tydeligere aflæse i den engelske udenrigs-handelsstatistik.⁷ O. 1600 var den direkte engelske import fra oversøiske områder praktisk taget ikke-eksisterende, i 1660 var den efter officiel vurdering 24% af importen til London, i 1750 kom 46% af den britiske import fra områder uden for Europa.

⁵ For en mere uddybet redegørelse for udviklingen i den europæiske koloniale vareimport se Niels Steensgaard, *The growth and composition of the long-distance trade of England and the Dutch Republic before 1750*, James Tracy (ed.), *The Rise of the Merchant Empires*, Cambridge U.P. 1990. Udviklingen i transporten af de vigtigste varegrupper gennem Øresund er sammenfattet i tabelform af W.S. Unger i *De Sonttabellen*, Tijdschrift voor Geschiedenis, Jg. 41, 1926 og *De publikatie der Sonttabellen voltooid*, ibid. Jg. 71, 1958.

⁶ Før 1655 er de fem vigtigste kolonialvarer (i volumen) peber, ris, indigo, sukker og tobak. 1784-92 var de fem største sukker, kaffe, ris, tobak og farvetræ. Hans Chr. Johansen, *How to pay for Baltic products*, Wolfram Fischer, R. Marvin McInnis & Jürgen Schneider (ed.s), *The Emergence of a World Economy*, 1986.

⁷ Ralph Davis, *English foreign trade, 1660-1700* og *English foreign trade 1700-1774* begge i W.E. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade*, 1969.

Hvad var det for varer, der ad så lange veje bragtes til Østersøområdet eller til de engelske havne? Listen over varer importeret fra fremmede verdensdele er eksotisk og overvældende, men heldigvis kan vi, hvis målet er at finde frem til hovedomridsene af den europæiske vareimport, tillade os at se bort fra de allerfleste. 80-90% af importen fra Asien udgjordes gennem hele perioden af kun fem varekategorier i varierende proportioner: peber, fine krydderier (nelliker, muskat, muskatblomme og kanel), tekstiler, te og kaffe. 75-80% af vareimporten fra Amerika udgjordes af kun to varetyper, sukker og tobak. Hertil kom naturligvis det amerikanske ædelmetal, sølv fra de spanske besiddelser, guld fra Brasilien, endnu ved midten af det 18. århundrede mellem en fjerdedel og halvdelen af den samlede importværdi fra Den ny Verden.⁸

Takket være kompagniariverne og takket være det arbejde, der er udført af historikere som Glamann, Chaudhuri, Gaastra, Steur og andre, har vi et ganske sikkert kendskab til den nederlandske og engelske vareimport fra Asien.⁹ Langtidstendensen er umiskendelig. Trods lejlighedsvis stagnation og tilbagegang, især i krigsperioder, var importværdien i stadig vækst, den steg, regnet i europæiske salgsværdier, fra ca. 5 millioner dalere årligt o. 1650 til ca. 15 millioner dalere årligt o. 1750.

Det indbyrdes forhold mellem de fem store varekategorier var imidlertid ikke konstant perioden igennem. Peber havde i det 16. århundrede været den vigtigste europæiske import fra Asien, formentlig mere end halvdelen af den samlede import, men i løbet af det 17. århundrede synes det europæiske marked for peber at have nået et mætningspunkt. Da de to store ostindienskompagnier i årene o. 1680 gik ind i skarp konkurrence i peberhandelen, afslørede det, at faldende priser ikke førte til øget salg.

⁸ Der består endnu usikkerhed om omfanget af ædelmetalimporten til Europa fra Amerika, den officielle registrering er af letforklarlige grunde ikke altid den bedste kilde. Der synes dog at være en stigende tendens til at acceptere de noget højere værdier, som M. Morineau har beregnet på grundlag af nyhedsbreve og aviser: M. Morineau, *Incroyables gazettes et fabulieux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles)*. Cambridge-Paris 1985. 1751-55 var sølvimporten til Spanien efter Morineaus højeste skøn 18 millioner dalere i årsgennemsnit og guldimporten til Portugal 6,1 millioner dalere i årsgennemsnit, i alt 24,1 millioner dalere. Artur Attman, *American Bullion in the European World Trade, 1600-1800*. Göteborg 1986, s. 25-28. Dalere er her af Artur Attman beregnet efter en »rix-dollar« på 25,98 gram fint sølv. Omregningerne af vareværdierne i det følgende er beregnet efter den næsten identiske peso de á ocho på 25,56 gram fint sølv.

⁹ Kristof Glamann, *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740*, 1958. K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Cambridge 1978. F. S. Gaastra, *De verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf, Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, deel 91, 1976. J. J. Steur, *Herstel of Ondergang, de voorstellen tot redres van de V.O.C.*, Utrecht 1984.

Peberkonsumet stagnerede, og ved midten af det 18. århundrede var peberets andel i kompagniernes salgsindtægter faldet til ca. 10%.

De fine krydderier blev næsten udelukkende et anliggende for det hollandske ostindienskompagni, der i løbet af det 17. århundrede opnåede næsten fuldstændig kontrol med produktionsområderne. Salgsværdien af de fine krydderier udgjorde en fast andel, ca. 25%, af kompagniets europæiske indtægter, men krydderiernes andel i det samlede europæiske konsum af asiatiske varer var faldende. Også for de fine krydderier havde markedet nået et mætningspunkt før 1700. Selv med fuld kontrol over produktionsområderne fandt det hollandske kompagni det mere fordelagtigt at tilintetgøre overskudslagre end at forsøge at øge efterspørgslen ved at sænke priserne.

Te og kaffe, på den anden side, havde gennem det meste af det 17. århundrede kun været droger uden særlig økonomisk betydning på det europæiske marked, men i årtierne o. 1700 steg den europæiske efterspørgsel dramatisk, og hen mod midten af det 18. århundrede var deres andel i kompagniernes samlede salg i Europa allerede steget til ca. 25%.

Den mest sensationelle udvikling fandt imidlertid sted i importen af *bomuldstekstiler*. Endnu ved midten af det 17. århundrede importeredes der kun små mængder indiske bomuldstøjer til Europa, skønt kompagnierne var fortrolige med varen fra den interne asiatiske handel. Først efter rekonstruktionen af det engelske kompagni i 1660 begyndte bomuldstøjernes forbavsende sejrsgang i Europa, de kom snart til at udgøre 60-70% af den samlede engelske import fra Asien, og også for det hollandske kompagni blev de efter 1700 den vigtigste importvare.

Mens vi er ganske velinformerede for så vidt angår importen fra Asien, er kvantificeringsmulighederne langt ringere, når vi vender os til Amerika. Vi savner det omfattende homogene materiale fra kompagniariverne og må nøjes med andre og mindre repræsentative kilder. Opgaven lettes dog i nogen grad af den omstændighed, at vi kun behøver at tage to varer i betragtning, sukker og tobak.

Sukker produceredes i Middelalderen i Middelhavsområdet, men denne produktion ophørte praktisk taget, da kulturen i 1400-tallet af portugiserne bragtes til Atlanterhavsøerne og i 1500-tallet videre til Brasilien. O. 1600 dækkede de brasilianske sukkerplantager så at sige hele den europæiske efterspørgsel med en årsproduktion, der lader sig anslå til ca. 17.000 metriske tons.

Mellem 1629 og 1654 søgte nederlænderne at skabe sig et sydatlantisk imperium med erobringen af Brasilien og af portugisiske pladser på den vestafrikanske kyst. Forsøget mislykkedes, men den delvise besættelse af Brasilien og den langvarige krigstilstand fik vidtrækkende følger for den

internationale sukkerproduktion og sukkerhandel. Brasilien mistede sin dominerende position, det er sandsynligt, at produktionen først i det 18. århundrede nåede op på niveauet før den nederlandske besættelse. Beskedne mængder importeredes af det hollandske ostindiske kompagni fra Asien, når de europæiske priser var høje, men hovedleverandørerne af sukker til det europæiske marked blev fra midten af 1600-årene de vestindiske slaveplantager. Allerede o. 1655 eksporterede den engelske koloni Barbados årligt ca. 8.000 metriske tons, o. 1700 var den samlede engelske sukkerimport fra Vestindien ca. 20.000 metriske tons, i 1730'erne ca. 40.000 og i 1750 næsten 60.000 metriske tons. Den direkte nederlandske import fra Vestindien er vanskeligere at bestemme, der er dog ingen tvivl om, at republikkens købmænd, der havde spillet en så afgørende rolle for de engelske koloniers omstilling til sukkerproduktion, i betydelig grad generedes af Navigationsakterne. Ved midten af det 18. århundrede lader den direkte import sig anslå til 9-10.000 metriske tons årligt, mens noget større mængder nåede Nederlandene over fransk havn. Den samlede europæiske import af amerikansk sukker over Portugal, Spanien, Frankrig, Nederlandene, Danmark og England lader sig ved midten af det 18. århundrede anslå til ca. 170.000 metriske tons eller ti gange mere end importen til Europa o. 1600.¹⁰

Tobak er måske den mest kuriøse af alle kolonialvarerne. Ved begyndelsen af det 17. århundrede var tobakken endnu en droge uden større økonomisk betydning, men så pludseligt, i løbet af få årtier, spredte forbrug og produktion af tobak sig over hele Den gamle Verden. Helt afgørende blev tobaksproduktionen for Chesapeakekolonierne, Virginia og Maryland, der så at sige byggedes på røg. Da den første tobak eksporteredes fra Virginia i 1616, drejede det sig om en lille prøve på 500 kg. I 1750 var den årlige eksport fra Chesapeakekolonierne ca. 25.000 metriske tons årligt. Importen af tobak fra Amerika forblev i denne periode overvejende en engelsk forretning, den farligste konkurrent på det europæiske marked var ikke andre amerikanske producenter, men europæiske bønder. Tobak kunne produceres og blev produceret så at sige overalt i Europa - også i Danmark og Sverige - men den vigtigste markedsorienterede produktion fandt sted i Nederlandene, hvor småbrugere o. 1700 avlede næsten lige så meget tobak som de amerikanske slaveplantager.¹¹ Forbrugerne foretrak imidlertid på længere sigt den

¹⁰ Noel Deerr, *The History of Sugar*, vol. I, 1949, s. 193-99.

¹¹ H. K. Roessingh, *Inlandse tabak: espansie en contractie van en handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, 1976, s. 238.

mere kostbare tobak fra Amerika frem for det billigere nederlandske husmandsprodukt.

Denne korte oversigt over den europæiske import af forbrugsgoder fra oversøiske områder afslører nogle interessante træk. Det er slående, at man allerede i denne tidlige periode kan påvise en klar tendens til at flytte produktionen af kolonialvarer til regioner, der lå nærmere det europæiske marked, eller til regioner, hvor produktionsfaktorerne var rigeligere eller billigere eller lettere at kontrollere. Sukkerproduktionens forskydning mod vest er et tidligt eksempel, tobaksproduktionens forskydning mod øst er særlig interessant, fordi det i Europa blev en arbejdsintensiv husmandsproduktion, der tog konkurrencen op med den kapitalintensive amerikanske slaveproduktion. Da de europæiske forbrugere fik smag for kaffe, flyttedes produktionen i løbet af få årtier fra Yemen til Java og Vestindien. Overførelsen af teproduktionen fra Kina til Indien og Sri Lanka lå endnu i fremtiden. Det samme gjaldt overførelsen til Europa af produktionen af de to største koloniale importvarer, bomuldstøj og sukker. Deres produktion i Europa forudsatte teknologiske revolutioner i industri og landbrug, men deres forhistorie som store koloniale importvarer fortæller en del om motivationen for de tekniske fornyelser.

Et andet interessant træk, der lader sig udlæse af oversigten, er kolonialvarernes skiftende plads i det europæiske forbrugsmønster. Peber og fine krydderier var blevet en del af den europæiske »consumer's basket«, men de rummede ikke længere store vækstmuligheder. Helt anderledes var situationen for bomuldstøj, sukker, tobak, kaffe og te. I innovatoriske bølger skiftede de karakter fra at være prestige- eller luksusvarer, forbeholdt en snæver kreds af købere, til at være kostbare, men dog fortrolige forbrugsgoder med en bred efterspørgsel og med et indtil videre næsten uendeligt vækstpotentiale. De mest slående eksempler var bomuldstøj og sukker, de største importvarer fra henholdsvis Asien og Amerika, tilsammen næsten halvdelen af Europas vareimport fra fremmede kontinenter. Endnu af mindre betydning, men med et tilsvarende vækstpotentiale var de eksotiske, og egentlig ganske bizarre nydelsesmidler, tobak, kaffe og te. Det var meget få europæisk producerede varer, der i den før-industrielle tidsalder gennemløb tilsvarende vækstkurver – det skulle da være brændevin.

*Tabel I. Beregnet årlig salgsværdi af kolonial vareimport
England og Nederlandene, 1751-54, 1.000 dalere.*

Bomuldstøj	6.750	
Peber	1.100	
Te	2.800	
Kaffe	1.000	
Krydderier	1.850	
Andet	2.700	
<i>Asien i alt</i>		16.200
Sukker	8.050	
Tobak	3.700	
Andet	4.100	
<i>Amerika i alt</i>		15.850
<i>Kolonial import i alt</i>		32.050

For kildegrundlaget se Niels Steensgaard, *The growth and composition of the long-distance trade of England and the Dutch Republic before 1750*, James Tracy (ed.), *The Rise of the Merchant Empires*, Cambridge U.P. 1990.

Importen af koloniale varer betød naturligvis travlhed og gode forretninger i Amsterdam og London og en halv snes andre europæiske havnebyer, men hvad betød den i den samlede europæiske økonomi? Hvis vi tænker på importen o. 1750 som forbrugsgoder, fordelt mellem måske 120 millioner europæere, taler vi om latterlige kvantiteter. Der har måske været tre pund sukker til hver europæer, et halvt pund tobak, 20-30 gram te, lige så meget peber og bomuldstøj nok til et lommestørklæde. Selv om tallene skulle hæves noget, hvis vi kunne inddrage importen gennem andre lande end England og Nederlandene, således som det her er gjort for sukkerets vedkommende, ville tallene stadig være ubetydelige.

Men det er naturligvis et forkert perspektiv. Der var ingen, der havde planlagt opdagelserne og de europæiske aktiviteter hinsides havene som en 250-årsplan, der skulle forbedre gennemsnitseuropæerens levestandard med tre pund sukker og et lommestørklæde om året. Hvad der var planlagt, var et stort antal enkeltforretninger, de fleste af dem med det enkle motiv at skaffe initiativtagerne en fortjeneste – hvad de som regel da også gjorde.

De latterlige kvantiteter er ikke et udtryk for de oversøiske aktiviteters ubetydelighed, men et udtryk for den før-industrielle økonomis små dimensioner. Når vi holder os dette perspektiv for øje, kan vi også se betydningen af den tilsyneladende så beskedne import og dens sammensætning. Ædelmetal, stadig den vigtigste enkeltkategori. Varer, der var

på vej til at blive forbrugsgoder, overflødige ganske vist, men efterspurgt af et stadig større marked med vældige vækstmuligheder. Men ingen import af tjenesteydelser.

Det europæiske input

Hvad betalte Europa for importvarerne, eller rettere, hvilke produktionsfaktorer indgik i prisen på de importerede varer, når de første gang solgtes i Europa?

Tabel II. Økonomiske nøgletal for de to nordvesteuropæiske ostindienskompagnier 1740-45. Årsgennemsnit, 1.000 dalere.

	E.I.C.	V.O.C.	I alt
<i>Eksport</i>			
Ædelmetal.....	2.171	1.450	3.621
Varer.....	1.009	251	1.260
Veksler.....	620	609	1.229
Eksport i alt.....	3.800	2.310	6.110
<i>Import</i>			
Salgsværdi.....	7.555	5.320	12.875
Fakturaværdi.....	3.328	2.351	5.679
Bruttoavance.....	4.227	2.969	7.196
<i>Dividender.....</i>	1.001	329	1.330
<i>Andre omkostninger.....</i>	3.226	2.640	5.866

Kilder: K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge 1978.

J.J. Steur, *Herstel of Ondergang: De voorstellen tot redres van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1740-1795*, Utrecht 1984. J.R. Bruijn, F.S. Gaastra & I. Schöffel, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries vol. I*, Haag 1987.

I tabel II har jeg på grundlag af publicerede data søgt at rekonstruere nogle af nøgletallene for de to nord-vesteuropæiske ostindienskompagniers regnskaber i årene 1740-45. Tallene bør behandles med varsomhed, også fordi de to kompagniers regnskabsopstillinger og økonomiske struktur ikke er fuldt sammenlignelige. Ikke desto mindre afslører de med overbevisende signifikans nogle træk, der var karakteristiske for den europæisk-asiatiske samhandel, og til dels også for den atlantiske handel.

Ikke uventet er ædelmetal den største eksportartikel, ca. 3,6 millioner dalere årligt eller ca. 90 tons, hvis det omregnes til sølv. I sammenligning hermed er vareeksporten af ringe betydning, især for det nederlandske

kompagnis vedkommende. Tallet, der er angivet i tabel II, er en ekstrapolering fra posten »equipage« i Amsterdamkammerets udgiftsregnskab, men i virkeligheden omfattede denne post ikke kun egentlige eksportvarer, men også varer til brug for kompagniet og dets ansatte i Asien. Selve den omstændighed, at kompagniet ikke fandt det ulejlig-heden værd at sondre mellem de to kategorier, er betegnende. Det var ikke på eksporthandelen, der skulle tjenes penge. For det engelske kompagnis vedkommende er billedet et lidt andet, her udgjorde den egentlige vareeksport, især klæde og bly, en større del af eksporten, men som påpeget af K.N. Chaudhuri, er det tvivlsomt, om kompagniet ville have eksporteret andet end ædelmetal, hvis det ikke havde været under stadigt pres for at fremhjelpe den hjemlige produktion ved at afsætte engelske varer.¹² I officiel vurdering aftog Asien ca. otte procent af den samlede engelske eksport ved midten af 1700-tallet.¹³ Nominelt var det en overskudsforretning, bruttoavancen på engelsk klæde solgt i Asien var 20-50%, men uden mere indbringende returvarer ville det ikke have været rejsen værd.

Den mest interessante »eksport« fra Europa til Asien ved midten af det 18. århundrede var veksler, trukket på Asien. Denne post var af stigende betydning i begge kompagniers regnskaber fra 1730'erne, men hvilken reel transaktion dækkedes med disse overførsler? Der var ingen asiatiske købmænd, der var interesseret i at overføre likvider til Europa til dækning af vareindkøb. Pengene, der søgte fra Asien til Europa, kunne være erhvervet af kompagniansatte ved salg af varer eller ædelmetal, som de legalt eller illegalt havde bragt til Asien om bord på kompagniskibene. Vi ved, at hollandske kompagniansatte ved deres ankomst til Batavia somme tider overlod mønt til kompagniet mod veksler på Amsterdam med en kursgevinst på 20-25%.¹⁴ Men det er tvivlsomt, om denne trafik havde noget større omfang, der fandtes bedre anvendelsesmuligheder for likvid kapital på de fleste asiatiske pladser.

Hovedkilden til de betydelige summer, der efterhånden overførtes til Europa ved hjælp af veksler, må have været europæiske kompagniansattes eller privathandlendes lovligt eller ulovligt erhvervede opsparing, der søgte remittering til Europa. Med andre ord, vekslerne dækkede over en speciel europæisk eksport til Asien, tjenesteydelser. I 1740'erne udgjorde denne post allerede ca. 20% af den samlede europæiske eksport til Asien, den skulle vokse med rivende hast i århundredets anden halvdel.

¹² K.N. Chaudhuri, *The Trading World*, s. 215.

¹³ Ralph Davis, *English Foreign Trade, 1700-1774*, s. 119.

¹⁴ Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, s. 72.

Set fra asiatisk side kan vi altså sige, at Asien fra Europa skaffede sig en mængde ædelmetal, en smule varer og tjenesteydelser i hastigt voksende omfang.

Hvis indtægts- og udgiftsposterne i tabel II sammenlignes, fremtræder endnu nogle ejendommeligheder ved den oversøiske handel. Bruttoavance på de importerede varer er stort set den samme i begge kompagnier, 126 og 127%. En tilnærmet værdi for nettoavance lader sig beregne ved at trække de samlede omkostninger, minus dividende og kapitaltransaktioner, fra salgsindtægterne. Resultatet er også i dette tilfælde beroligende ensartet i de to kompagnier, 13% i det engelske, 10% i det nederlandske. Forskellen skal man ikke hefte sig for meget ved, den kan skyldes forskellige regnskabsopstillinger, men hovedindtrykket er umiskendeligt. Bruttoavance var kolossal, nettoavance ikke bemærkelsesværdig i sammenligning med andre risikable forretninger i samtiden, den lange omsætningstid taget i betragtning. Men afstanden mellem brutto- og nettoavance berettiger endnu en konklusion: det europæiske input var andet og mere end eksport, de europæiske produktionsfaktorer vejede tungere i prisen end de asiatiske produktionsfaktorer, når varen var hjembragt og solgtes i Europa.

Den atlantiske handels decentrale karakter tillader ikke en tilsvarende analyse af europæiske og ikke-europæiske produktionsfaktoreres relative andel i prisen på de varer, der solgtes i Europa, men en meget grov beregning af avancerne i slavehandelen giver et lignende resultat. Slaveopkøberne regnede som en tommelfingerregel med en avance på 100%, når de forhandlede slaveprisen i Afrika. Når en slave solgtes i Amerika efter transporten over Atlanten, var noget nær en fordobling af slavens indkøbspris ved midten af det 18. århundrede det almindeligste.¹⁵ Selv om vi forudsætter et betydeligt »svind« i varelageret og antager, at skibet returnerede fra Europa i ballast, skulle en trekantsrejse altså indbringe 300-350% i fortjeneste på indkøbsværdien af de varer, der eksporteredes til Afrika. Men nettofortjenesten lå langt fra sådanne astronomiske tal. En omhyggelig analyse af en rimeligt heldig Liverpool-slavehandlers regnskaber 1757-84 viser en nettofortjeneste på 10,5% pr. rejse eller 8,1% om året. Gevinst og tab svingede voldsomt fra år til år - slavehandel var en risikabel forretning - men i det lange løb var fortjenesten ikke meget over det normale i samtiden. Naturligvis ikke,

¹⁵ Marion Johnson, *The Atlantic slave trade and the economy of West Africa*, Roger Anstey & P.E.H. Hair (ed.s), *Liverpool, the African Slave Trade and Abolition*, 1976, s. 24. U.S. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States*, Washington 1975, Series Z 165-68, s. 1174.

hvis profitten havde været supernormal, ville nye foretagere være gået ind i markedet.¹⁶

Igen fører sammenligningen mellem brutto- og nettoanavancen os frem til samme, i dette tilfælde også uhyggelige konklusion. Når en slave førtes til salg i Amerika, udgjorde de europæiske produktionsfaktorer en langt større andel i hans eller hendes pris end de afrikanske produktionsfaktorer.

En kapitalistisk verdensøkonomi?

Den forskel, der foreligger mellem Europa og de andre kontinenter i århundrederne efter opdagelserne, både med hensyn til karakteren af de importerede goder og med hensyn til de ressourcer, der stilledes til rådighed for at fremskaffe disse goder, forekommer afgørende, men vanskelig at forklare. Vi kan ikke forklare den som udtryk for irrationel adfærd blandt de indfødte eller et resultat af europæisk tvang. Vi har ingen grund til at tro andet, end at alle foretagere i den interkontinentale handel udviste rationel adfærd, alle anvendte deres ressourcer med henblik på at skaffe sig den størst mulige fordel, ikke kun ostindienskompagnierne eller slavehandleren i Liverpool, men også peberleverandøren på Sumatra, den indiske væver eller købmand og den afrikanske slaveleverandør eller »slaveproducent«. Det ene store eksempel på tvang er den spanske erobring og udplynning af de præcolumbianske imperier, men det var en engangsgevinst, det, der blev afgørende i den økonomiske sammenhæng på længere sigt, var det rutinerede varebytte til gensidig fordel. Men hvis ikke der var tale om irrationalitet eller tvang, hvordan skal vi så forstå den ubalance, der spores så tidligt, hvordan kan vi forklare misforholdet mellem de rationelle individuelle beslutninger og det irrationelle, uplanlagte resultat, Amerikas økologiske forvandling, plantageslaveriet, menneskejagten i Afrika og Asiens sluttelige kolonisering?

I den atlantiske verden kan vi op til et vist punkt bruge begrebet, den kapitalistiske verdensøkonomi, som det er udformet af Wallerstein, som forståelsesramme.¹⁷ Forskellene i import og eksport kan betragtes som

¹⁶ David Richardson, *Profits in the Liverpool slave trade: the accounts of William Davenport, 1757-1784*, Roger Anstey & P.E.H. Hair, s.60-90. Jf. Robert Paul Thomas & R.N.Bean, *The fishers of men: the profits of the slave trade*, *Journal of Economic History*, 1974, s.895-898.

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System, vol. I Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, 1974. Vol. II *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy*, 1980.

udtryk for en centrum-periferirelation, en konsekvens af international arbejdsdeling i en verdensøkonomi under udvikling. Den europæiske efterspørgsel var funderet i beslutninger taget i markedet af et stort antal mennesker, der kunne og ville afsætte en del af deres ressourcer for at erhverve eksotiske varer. Den europæiske modpræstation var først og fremmest tjenesteydelser, dels i form af transport og de dertil knyttede funktioner, dels og i stigende grad serviceydelser, der eksporteredes til andre verdensdele. Disse serviceydelser indeholdt megen fast kapital og megen viden, knappe og kostbare produktionsfaktorer, der gav deres ejere en stærk forhandlingsposition.

Den særlige betydning af karakteren af det input, der indgik i den interkontinentale omsætning, træder frem, hvis vi sammenligner Europa og Afrika. Den afrikanske import svarede i vid udstrækning til den europæiske - tekstiler, kram og nydelsesmidler - om end vel nok en større del af de varer, der bragtes til Afrika, indgik i regional redistribution end i markedet. Det afrikanske input var derimod af en helt anden karakter end det europæiske. De afrikanske foretagere handlede fuldt rationelt, når de specialiserede sig i produktionen af guld, slaver eller elfenben for at erhverve europæiske varer i bytte, men vækstpotentialet i og spredningseffekten af produktionen af disse varer var ikke store. Frem for alt måtte udenrigshandelens virkninger være negative, så længe den vigtigste eksportartikel var ufri, uspecialiseret arbejdskraft og det vigtigste eksporterhverv fremskaffelse af ufri, uspecialiseret arbejdskraft.

Den amerikanske økonomi lader sig til en vis grad anskue inden for samme forståelsesramme. Det grove arbejde i minerne eller på plantagerne udførtes af ufri arbejdskraft eller arbejdere i en meget dårlig forhandlingsposition. Langt bedre betalt var de personer, som oftest af europæisk oprindelse, der stillede mere knappe produktionsfaktorer til rådighed så som teknik, administration eller kapital. Men verdenssystembetragtningen er kun gyldig i den udstrækning, dette provenu remitteredes til Europa, og det skete i svindende grad. Selvstændige kredsløb, der ignorerede den europæiske efterspørgsel, var under fuld udvikling længe før midten af det 18. århundrede.

Og vender vi blikket mod Asien, lader begrebet den kapitalistiske verdensøkonomi sig, som Wallerstein selv har understreget, overhovedet ikke anvende før midten af det 18. århundrede. Handelsforbindelserne mellem Europa og Asien lader sig ikke beskrive som en udveksling mellem et højt udviklet centrum og en periferi med ufri, ukvalificeret arbejdskraft - bomuldstøj importeredes fra Indien til Europa, netop fordi europæiske håndværkere ikke mestrede den særlige teknik. Kun i den

stigende europæiske eksport af tjenesteydelser til Asien er der spor, der peger i retning af et kommende centrum-periferiforhold.

Ædelmetallernes funktioner

Vi har set på varer og tjenesteydelser. Det tredje gode, der udveksledes mellem kontinenterne var ædelmetaller, ofte i form af mønt. Ædelmetallernes vandring betragtedes længe som økonomisk uproblematisk, en udligning af overskud eller underskud på handelsbalancen, højst af økonomisk interesse, fordi en øget ædelmetalmængde kunne føre til inflation i samfund, hvor alle økonomiske transaktioner målt i mønt. Men det sidste tiårs forskning har i stigende grad rettet opmærksomheden mod ædelmetallernes funktioner i de før-moderne samfund.¹⁸

Ædelmetallerne og kun ædelmetallerne udgjorde det økonomiske grundlag for den spanske udvikling af Columbus' opdagelse, endnu ved slutningen af det 16. århundrede udgjorde ædelmetal ca. 90% af den spanske import fra Amerika. Man har ofte bemærket, at hvis der ikke havde været let tilgængelige ædelmetaller i Amerika, ville Columbus' rejse have været en isoleret begivenhed. Men det omvendte udsagn er nok så interessant. At der fandtes ædelmetaller i Amerika var en geografisk tilfældighed, det historisk interessante er, at der på netop det tidspunkt var et næsten umætteligt behov for ædelmetaller praktisk taget overalt i den gamle verden. At dette var en forudsætning for, ikke en følge af udviklingen af Amerika, lader sig aflæse alene af den omstændighed, at importen af det amerikanske sølv blev foregrebet af en stigende produktion af guld og sølv i Afrika og Europa og ledsaget af en kraftig stigning i den japanske ædelmetalproduktion.

At guld og sølv var almindeligt efterspurgt overalt i den gamle Verden, er så banalt og så velkendt, at historikerne har været tilbøjelige til at overse, at det ikke er et naturligt, men et historisk fænomen. Ret ureflekteret har de fleste historikere accepteret den relatering af penge til markedet, der har været så central i al økonomisk tænkning i de sidste to århundreder, penge er blevet analyseret i dobbeltrollen som omsætningsmiddel og værdimåler, men meget få er standset op for at overveje betydningen af ædelmetal og likviditetssvingninger uden for den snævert

¹⁸ Et vægtigt indlæg i diskussionen foreligger også på dansk: Kristof Glamann, Ædelmetalstrømme og verdenshandel i 16.-18. århundrede i *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, 1980. Oversigt frem til 1986 i Frank Perlin, *Monetary revolution and societal change in the late medieval and early modern times*, *Journal of Asian Studies*, XLV, 1986.

markedsøkonomiske sammenhæng eller forskellene mellem et pengevæsen, der bygger på papir, og et pengevæsen, der bygger på ædelmetal. Merkantilisternes egen opfattelse er blevet fejlet til side som fejlagtigt fetichistisk, skønt de vel egentlig ganske godt vidste, hvad de talte om. I Hobbes' ord: ».. they [silver and gold] have the privilege to make commonwealths move, and stretch out their arms, when need is, into foreign countries: and supply, not only private subjects that travel, but also whole armies with provision.«¹⁹

Efterspørgselen efter guld og sølv lader sig til en vis grad forklare som en følge af den voksende kommerialisering og monetarisering, der fandt sted overalt i den gamle Verden, men den destabiliserende virkning af øgede ædelmetalmængder lader sig først erkende, når vi indser, at denne monetarisering fandt sted, ikke i en ren markedsøkonomi, men i en blandet markedsøkonomi og redistributiv økonomi, hvor betydelige ressourcer overførtes som ikke-økonomiske transaktioner i form af skatter, landgilde osv. I en sådan økonomi var penge mere end et omsætningsmiddel og en værdimåler, de var det ultimative prestigegode, et middel til kommunikation af magt og prestige over tid og rum.

Et par eksempler hentet fra modsatte dele af det euroasiatiske kontinent vil være nok til at vise ædelmetallets anvendelse til kommunikation af magt fra et imperiecentrum til en periferi. En af de virkelig store poster i den kinesiske regerings kontantregnskab i det 16. århundrede var den årlige overførsel af sølv til de garnisoner, der vogtede rigets grænser mod nord og øst. På samme tid var en af de virkelig store poster i den spanske regerings kontantregnskaber de årlige overførsler af rede penge til Spaniens allierede eller til krigsskuepladsen i Nederlandene.

Ædelmetal lod sig ikke blot lettere end andre ressourcer flytte fra sted til sted, ædelmetal lod sig også flytte gennem tiden. Ved *thesaurering* kunne magt så at sige opspares og gemmes. Lidt mere kompliceret var den modsatte operation, låntagning. Låntageren erhvervede med likviditeten den øjeblikkelige handlekraft og afstod til gengæld en del af sin fremtidige realindkomst og også, hvis han ville bevare sin kreditværdighed, en del af sin bevægelsesfrihed. Långiveren afstod den sikkerhed, men også den risiko, der var knyttet til rede penge, og erhvervede til gengæld den fordel, men også den risiko, der knyttede sig til den fremtidige tilbagebetaling.

Ud fra en markedsøkonomisk betragtning drejer det sig om simple variationer i likviditetspræference og pengenes omløbshastighed, men i

¹⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, part 2, chapter 24.

en historisk kontekst, der var karakteriseret ved omfattende redistributiv allokering af ressourcer og af svagt udviklede kreditinstrumenter, indebar lån, udlån og thesaurering også fundamentale forskydninger i den samfundsmæssige fordeling af magt og prestige. Likviditet var mere end et udsat forbrug, det var en magtfaktor, forskydninger i likviditetens fordeling var en trussel mod samfundenes stabilitet. Den hurtigt voksende ædelmetalmængde i den gamle verden fordelte sig ikke jævnt som blæk, der opsuges i et trækpapir, den fulgte efterspørgsel og udbud, højtryk og lavtryk, der ikke nødvendigvis var i overensstemmelse med den herskende samfundsorden. Ædelmetallets destabiliserende virkninger afhang både af indgangsveje og af de samfundsmæssige tilpasninger til udfordringen.

Som allerede nævnt var den øgede ædelmetalmængde i Den gamle Verden ikke et resultat af opdagelserne alene, ankomsten af det amerikanske sølv var foregrebet af en øget produktion af guld i Afrika og sølv i Europa og ledsaget af øget produktion af begge metaller i Japan. Men de styrkede interkontinentale kontakter øgede tempoet. Portugiserne bragte ikke kun ædelmetal fra Afrika og Amerika til det asiatiske fastland, men også fra Japan. Sølv nåede også Asien over Stillehavet og Filippinerne. Dog er det sandsynligt, at lige så meget sølv endnu i det 16. århundrede og ind i det 17. århundrede nåede Asien ad veje, der var ældre end opdagelserne.

Det 16. århundredes fiskale turbulens²⁰

Det anførte er kun en modelbetragtning, en overvejelse over de virkninger, en øget ædelmetalmængde ville have, i et før-moderne samfund med en blanding af markedsøkonomi og redistributiv økonomi. Det er spekulativt, men ikke umiddelbart mere spekulativt end de modeller, der ureflektet hentes fra moderne økonomisk teori.

Hvordan kan vi efterprøve modellen på det empiriske materiale? De kilder, der skulle sætte os i stand til ikke blot at følge ædelmetalstrømmene, men også forskydninger i likviditetens fordeling og disse forskydningers betydning for den samfundsmæssige balance, er næsten overalt gået tabt. Der er dog klare vidnesbyrd om, at den øgede ædelmetalproduktion allerede i det 16. århundrede var mærkbar også i områder fjernt fra produktionscentrene og uden egen ædelmetalproduktion, områder

²⁰ For en mere detaljeret diskussion af den fiskale turbulens og det syttende århundredes krise i Asien se Niels Steensgaard, *The seventeenth century crisis and the unity of Eurasian history*, *Modern Asian studies*, 1990.

som Indien, Kina og Osmannerriget. Og et ejendommeligt, men ofte overset fænomen forekommer mig uforklarligt, hvis ikke det fortolkes som en udbredt reaktion mod de destabiliseringer, der fulgte i kølvandet på de internationale og interkontinentale ædelmetalbevægelser. Det er det fænomen, jeg her kalder det 16. århundredes fiskale turbulens. Fænomenet kan spores fra den ene ende af det euroasiatiske kontinent til den anden. De fiskale systemer var under stærkt pres, der førte til improvisationer og på længere sigt omstruktureringer, eller de underkastedes reformer eller i det mindste forsøg på reformer. Naturligvis kan det samme siges om næsten ethvert århundrede, men den liste, der kan opstilles for det 16. århundredes vedkommende, og især for århundredets anden halvdel, er for overvældende til at kunne afvises som den turbulens, der præger ethvert århundrede.

I Kina var skattesystemet under Mingdynastiet (1368-1644) så kompliceret og efter normerne så nøjeregnende, at det stiller den mest ambitiøse velfærdsstats system i skyggen. Skattebyrden var i princippet ikke overvældende, men i praksis ydede skattebetalerne væsentligt mere, mens den kejserlige regering rådede over væsentligt mindre, end det var forudsat. Differencen skyldtes dels uhensigtsmæssige afgiftsformer, dels at stærke interesser fra det lokale til den centrale plan havde erhvervet hævde på dele af provenuet. Decentralt, men med centralregeringens billigelse, gennemførtes fra 1530'erne en række forsøg på at rationalisere skattesystemet ved at lade en del arbejdsydelser for det offentlige og naturalieafgifter afløse med en skat, der pålignedes i sølv. Disse forsøg kulminerede under storsekretæren Chang Chü-Cheng (1572-82), der endog efter 1578 indledte en matrikulering af rigets landbrugsjord. Efter hans død blev de upopulære reformforsøg opgivet af centralregeringen; da Mingdynastiet bukkede under for manchuernes angreb i det følgende århundrede, var de tomme skatkamre en af forklaringerne på dynastiets sammenbrud, og fulde skatkamre en af forklaringerne på manchuernes succes. Men til trods for det 17. århundredes sammenbrud og dynastiskifte - eller måske netop fordi dynastiskiftet indebar, at systemet skilte sig af med et lag af parasitter - overlevede Mingdynastiets skattesystem i princippet uforandret og dannede grundlaget for en ny velstandsperiode i kinesisk historie.²¹

Japan var i det 16. århundrede splittet mellem et par hundrede, i realiteten uafhængige lensmænd, daimyoer, og forenedes først i årtierne

²¹ Ray Huang, *Taxation and Government Finance in Sixteenth-Century Ming China*, Cambridge 1974. Frederick W. Mote & Denis Twitchett (ed.s), *The Cambridge History of China*, vol. 7.

o. 1600 af »de tre forenere« Nabunaga, Hideyoshi og Ieyasu Tokugawa. Allerede før rigssamlingen påbegyndte stærke daimyoer lokalt en snering af skatteopkrævningen ved at lade jorden matrikulere og skatterne ansætte i sølv. Disse bestræbelser førtes i årene 1583-98 igennem for Japan som helhed, idet dog skatterne fastsattes i ris. Hideyoshis store skattereform var ikke kun en administrativ foranstaltning, den dannede grundlag for Tokugawashogunatets finanser og for dets politiske og sociale kontrol helt frem til det 19. århundrede.²²

I Stormogulriget førtes den reform af jordskatterne, der var indledt 1540-45, til ende i årene 1574-96. Reformen indebar en opmåling og bonitering af jorden og en fastsættelse af takster for de forskellige afgrøder under hensyntagen til deres lokale markedsværdi. Dette skattesystem forblev grundlaget for Stormogulrigets skattesystem, det lagde grunden for en politisk stabilitet, der rakte frem i al fald til årene o. 1700, og videreførtes i vid udstrækning af efterfølgerstaterne.²³

Osmannerriget er et særlig interessant eksempel på den fiskale turbulens, ikke på grund af reformer eller reformforsøg, men fordi dets skattesystem uden målrettet planlægning ikke desto mindre undergik drastiske forandringer i århundredets sidste årtier. Grundlaget for det klassiske osmanniske system var en kombination af bortforpagtet domænejord og små og store tjenestelen, fordelt blandt militærpligtige sipahiryttre. Dette system gik i opløsning i det 16. århundredes sidste årtier, tjenestelenene inddrogtes i domænejorden, og bortforpagtningen tog et langt større omfang end tidligere. Samtidig gjorde den osmanniske regering i stigende grad brug af sine muligheder for en direkte beskatning af alle undersåtter, og i årtierne efter 1584 reduceredes sølvindholdet i de små mønter, der anvendtes i den daglige omsætning, drastisk. Endelig kan det nævnes, at korrupsionen, især i forbindelse med erhvervelse af tidsbegrænsede embeder, i samme periode antog et hidtil ukendt omfang.²⁴

Den fiskale turbulens lader sig også med forskellig styrke registrere i de

²² Nagahara Keiji og Kozo Yamamura, *The Sengoku Daimyo and the Kandaka System*. John W. Hall, *Hideyoshi's Domestic Policies*. Begge i John W. Hall, Nagahara Keiji & Kozo Yamamura (ed.s), *Japan before Tokugawa*, Princeton 1981.

²³ Shireen Moosvi, *The Economy of the Mughal Empire*, Delhi 1987. Irfan Habib, *Agrarian System of Mughal India (1556-1707)*, Bombay 1963. *The Cambridge Economic History of India*, vol. I.

²⁴ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1981. Ömer Lütfi Barkan, *The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the Economic History of the Near East*, *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975. Halil Sahillioglu, *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history*, J.F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham 1983.

fleste europæiske stater, om end formerne her var andre end i de asiatiske imperier. I Europa var der ingen stærk tradition for en centralt fastlagt jordbeskatning, der var næsten overalt en forventning om, at fyrsten levede af sit eget, dvs. af indkomsterne fra et virvar af seigneuriale og regale rettigheder. I det mindste på tre punkter fandt der imidlertid væsentlige forskydninger sted i oppebørselssystemerne i det 16. århundredes Europa.

For det første øgedes de kongelige domæner i alle protestantiske stater betydeligt med konfiskationen af Kirkens jord, samtidig med at Kirken i lande også under den spanske og franske krone måtte øge sit bidrag til statens finanser. Om denne ændring af de fiskale forhold var knyttet til en destabilisering forårsaget af ændret likviditet, er dog mildt sagt tvivlsomt. Af langt større principiel betydning var den voksende brug af embedssalg, især i Spanien og Frankrig. Det var en særpræget konstruktion, af særlig interesse i tilknytning til en diskussion af den destabiliserende virkning af øget likviditet, fordi den kanaliserede likviditeten ind i statens tjeneste. Staten fik så at sige adgang til sine undersåtters opsparing, mens undersåtterne på deres side fik adgang til en langsigtet investering i staten.

Den tredje nydannelse i det 16. århundrede, den konsekvente brug af langtidslån, er af interesse ud fra den samme synsvinkel. Fyrsters korttidslån var en gammel foreteelse, der i det 16. århundredes første halvdel, »Fuggernes tidsalder«, blev anvendt i en hidtil ukendt udstrækning. Langtidslån anvendtes af italienske, tyske og nederlandske byer helt fra det 13. århundrede, mens fyrsters kreditværdighed tilsyneladende kun sjældent rakte til langtidslån uden egentlig overdragelse af et brugeligt pant. Først i det 16. århundredes anden halvdel bliver fyrstelige langtidslån et almindelig brugt kreditinstrument i Europa. Det mest fremtrædende eksempel er den stat, der først rantes af den øgede likviditet, Spanien. I den afgørende periode, 1556-98, øgedes den spanske kronens langtidsgæld fra ca. 7 millioner dukater til ca. 85 millioner dukater eller 9-10 gange årsbudgettet. Måske ikke opskræmmende efter moderne begreber, men dog en nyhed i historien, der giver stof til eftertanke. Det er ikke uinteressant at sammenligne den gæld, som Filip II efterlod sig ved sin død - en diskontering af hans efterkommeres magt og prestige - med det skatkammer, hans samtidige, stormogulen Akbar, efterlod til sine efterkommere i 1605: Guld-, sølv- og kobbermønter til en værdi af ca. 56 millioner dukater.²⁵

²⁵ Geoffrey Parker, *The emergence of modern finance in Europe: 1530-1730*, Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, 1974. Herman van der

Det er vanskeligt at tro, at den fiskale turbulens overalt i Den gamle Verden i det 16. århundrede var et sammenfald af tilfældigheder, og skønt andre hypoteser er mulige, f.eks. en fælles demografisk konjunktur,²⁶ forekommer det mig mest nærliggende at søge forklaringen i de strømme af ædelmetal, der med destabiliserende virkning nåede næsten alle samfund. De forskellige reaktioner i de forskellige dele af det euroasiatiske kontinent kan til en vis grad forklares ud fra den forskellige styrke og hastighed, hvormed de forskellige regioner blev inddraget, men først og fremmest var de udtryk for historiske strukturer, der var ældre end opdagelserne. De asiatiske imperier konsoliderede deres jordbeskatningssystemer og lagde grunden til en ny stabilitet, der varede i det mindste det 17. århundrede igennem, mens de europæiske stater fulgte andre veje. Likviditeten opsugedes i retslige former, der knyttede statsleverandører, kreditydere, långivere og embedsejere til statens fremtid, på de eksisterende retstraditioner generaliseredes en helt ny arbejdsdeling mellem udøverne af magt og besidderne af ejendom.

Den systematiske beskatning af jord og mennesker i Europa udvikledes først af enevældestaten i det 17. århundrede, da den kunne gennemføres i samarbejde med, om end ofte også på bekostning af, de kredse, der havde investeret i statens fremtid. Det er i overensstemmelse med den tolkning af det 17. århundredes krise, jeg tidligere har fremlagt i *Historisk Tidsskrift*.²⁷ De fleste af de krisesymptomer, der tilsammen kaldes det 17. århundredes krise, de politiske kampe i århundredets midte så vel som indikatorerne for økonomisk stagnation eller tilbagegang lader sig bedst forstå som udtryk for staternes fiskale oprustningsbestræbelser og som følger af overførsel af ressourcer fra lavindkomstgrupper til den centraliserede statsmagt.

Wee, Monetary, banking and credit systems, E.E.Rich & C.H.Wilson (ed.s), *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge 1977. Martin Wolfe, *The Fiscal System of Renaissance France*, New Haven & London 1972. A.Castillo, *Dette flottante et dette consolidée en Éspagne, 1557-1600*, *Annales E.S.C.* XVIII, 1963. James D.Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands*, Berkeley 1985. Akbars skatkammer: Moosvi, *Economy of the Mughal Empire*, s.198-99. Filip II's efterladte langtidsgæld: Castillo, *Dette flottante*, s.757.

²⁶ Jack A.Goldstone, *East and West in the seventeenth century: Political crisis in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China*, *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1988. Jf. Niels Steensgaard, *Before the world grew small: The quest for patterns in early modern world history*, Mats Lundahl & Thommy Svensson (ed.s), *Agrarian Society in History. Studies in honour of Magnus Mörner*, London 1990.

²⁷ Niels Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. bd. IV, 1970. Jf. for denne udvikling i Norden E.Ladewig Petersens anmeldelse af John T.Lauridsen, *Marseliskonsortiet*, *Historisk Tidsskrift*, bd.89, 1989, s.376-98 og de der meddelte henvisninger.

Asien fra stabilisering til destabilisering

Formålet med denne ekskurs vedrørende det 16. århundredes fiskale turbulens var, som det vil erindres, at underbygge den antagelse, at forøgelsen af ædelmetalmængden og de øgede interkontinentale kontakter havde destabiliserende virkninger, som vi kun kan erkende, hvis vi gør os klart, at ædelmetallerne ikke kun virkede over markedet, men også havde social og politisk betydning, fordi likviditet også var magt og sikkerhed. Hvis dette ræsonnement er korrekt, bliver de institutionelle former, i hvilke de forskellige dele af Den gamle Verden reagerede over for likviditetsforøgelsen i det 16. århundrede, af afgørende interesse. I Europa generaliseredes en helt ny arbejdsdeling mellem udøvere af magt og besiddere af ejendom, mens de asiatiske imperier opfangede choket inden for rammerne af beskatning af jord og mennesker og dermed lagde grunden til en ny stabilitet, der holdt det 17. århundrede igennem. I dette afsnit skal jeg søge at vurdere holdbarheden af de løsninger, de asiatiske imperier havde fundet gennem en periode, hvor europæerne i stigende grad gjorde sig gældende i de asiatiske farvande, og hvor den væsentligste import til Asien fortsat var ædelmetal.²⁸

De sidste årtier har bragt en forskningslitteratur, der i alle henseender har uddybet og udvidet vort kendskab til det indiske Oceans historie. Mange klicheer er definitivt aflivet. Der var ingen »Vasco da Gamaepoke« i Asiens historie, og myten om den uforanderlige og historieløse Orient er gendrevet. De sensationelle begivenheder, der fylder så meget i den europæiske krønike fra de første portugisiske opdagelser og erobringer i årene o. 1500 til slaget ved Plassey i 1757, berørte kun overfladen af de asiatiske samfund. På den anden side var disse århundreder ikke en historieløs periode af orientalsk despoti, men en periode, præget af forandring, udvikling og vækst, i Asien som i Europa. Noget heraf var knyttet til den europæiske tilstedeværelse i asiatiske farvande, men meget lidt var styret alene af europæiske interesser.

Den senmiddelalderlige højkonjunktur for fjernhandelen, som vi kender fra Europa, omfattede også det indiske Ocean. Et centrum for

²⁸ For en mere detaljeret forskningsdiskussion se Niels Steensgaard, *Asian trade 15th-18th centuris: Continuity and discontinuities*, XVe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports II, Bucarest 1980 og *The Indian Ocean Network and the emerging world-economy c. 1500-c. 1700*, XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Stuttgart 1985. Jf. også K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge 1985 og Ashin Das Gupta & M. N. Pearson, *India and the Indian Ocean: 1500-1800*, Calcutta 1987.

handelen var under udvikling i Gujarat i Nordvestindien, et centrum, der lader sig sammenligne med det centrum for den europæiske fjernhandel, der i samme periode var under udvikling i Nederlandene. Begge var centralt placeret i netværket af sejlskibruter, begge var karakteriseret ved et tekstilproducerende bagland, og begge steder koncentreredes kunnen og information i en enkelt eller nogle få byer. Det netværk, hvis centrum lå i Gujarat, spændte fra Østafrika, Rødehavet og Den persiske Golf i vest til Indonesien i øst og til Malakka, hvor det knyttede an til det østasiatiske netværk.

Portugisernes komme førte kun til mindre modifikationer af dette netværk. Goa blev for en tid, i kraft af den portugisiske tvangspolitik, centrum i et sekundært center, men selv om portugiserne infiltrerede og beskattede det netværk, der havde sit centrum i Gujarat, var de asiatiske købmænd i stand til at tilpasse sig eller omgå de portugisiske kontrolforsøg. Centret i Gujarat, der efterhånden koncentreredes i havnebyen Surat, bevarede sin vitalitet gennem hele det 16. århundrede og fik nye muligheder, da Gujarat i 1573 indlemmedes i Stormogulriget.

De nordvesteuropæiske kompagnier udkonkurrerede i årtierne efter 1600 den direkte karavanehandel mellem Asien og Europa, men ikke den interne asiatiske søhandel og ikke handelen mellem Osmannerriget, Persien og Indien gennem Rødehavet, den persiske Golf og Afghanistan. Gennem hele det 17. århundrede førtes der fortsat ædelmetal til Asien, ikke blot ad søvejen fra Europa, men også langs de gamle ruter. Skønt det statistiske materiale er spinkelt eller ikke-eksisterende, efterlader det rige kvalitative materiale fra kompagniariverne næppe tvivl om, at handelen i det indiske Ocean gennem hele det 17. århundrede var i fortsat vækst. De varer, der udveksledes, var i vid udstrækning de samme, som Europa hentede fra fremmede verdensdele, bomuldstøj, sukker, peber, krydderier, tobak, kaffe og ædelmetaller. Kun i Sydøstasien er der tegn på økonomisk kontraktion uden for det »excentriske center«, som nederlænderne med våbenmagt skabte i Batavia. Det forblev et excentrisk center, ikke kun i ordets geografiske betydning, men også fordi den ressourceallokering, der styredes gennem det nederlandske kompagnis hovedkontor i Batavia, o. 1680 ca. 6-8 millioner dalere årligt,²⁹ fulgte det store firmas spilleregler, ikke markedets.

Batavia kan i en vis udstrækning have hæmmet udviklingen af andre asiatiske handelsknudepunkter, men ved det 17. århundredes slutning var det netværk, hvis centrum lå i Surat, næsten intakt og med en

²⁹ Beregnet på grundlag af Daghregister gehouden int' Casteel Batavia for årene 1678, 79 og 80. F.deHaan (ed.), Batavia 1907-12.

omsætning, der lader sig anslå til ca. 9 millioner dalere o. 1700,³⁰ stærkere end det nederlandske netværk. Ved midten af det 18. århundrede var denne ordentlige bipolaritet forvandlet til et uoverskueligt, multipolært system. Asiatiske købmænd og redere var i alvorlige vanskeligheder, mens de europæiske kompagnier og ikke mindst de private europæiske købmænd og redere i asiatiske farvande havde gode tider. En række begivenheder, tilsyneladende uden indbyrdes sammenhæng, den stigende europæiske efterspørgsel, åbningen af det kinesiske marked, opkomsten af nye flådemagter i asiatiske farvande og den opløsning, der ramte de islamiske imperier, forringede vilkårene for de asiatiske købmænd og redere og begunstigede europæerne og de asiatiske købmænd, der benyttede sig af den beskyttelse og de markeder, de fandt i europæiske brohoveder som Bombay, Madras og Calcutta. Da forvirringen lettede, og det atter blev muligt at se et struktureret og hierarkiseret netværk, var det ikke et system med et centrum i det indiske Ocean, men en del af en verdensøkonomi med centrum i Europa, og en del af de rigeste produktionsområder var blevet europæiske kolonier.

Problemet ved denne nydelige kronologi er kontrasten mellem den langvarige parallelle udvikling i europæisk og asiatisk handel og så et kontinuitetsbrud, der henføres til en række begivenheder, der tilsyneladende ikke har noget med hinanden at gøre. Da jeg i 1985 skulle rapportere om den nyeste forskning i det indiske Oceans historie, anbefalede jeg, at sammenhængen mellem disse fænomener viedes større opmærksomhed.³¹ Jeg var på det tidspunkt ikke opmærksom på, at problemet allerede da var ved at blive taget op med udgangspunkt i udforskningen af det kontinentale Asiens historie, og at en debat var indledt, som stadig fortsætter. I en provokerende artikel fra 1986 sammenfattede C.A. Bayly nogle af resultaterne af den nyeste forskning i Mellemøstens og Asiens historie i det 17. og 18. århundredes historie. Han fandt, at forskningslitteraturen afdækkede, ofte uden at forfatterne selv var klar over det, en række ensartede mønstre i store dele af den østlige halvkugle og skitserede en kronologi, »som kunne hjælpe til at vise nogle årsager bag denne det 18. århundredes krise for de ikke-europæiske imperier«.³²

Bayly's kronologi tager sit udgangspunkt i den velstand, udvikling og vækst, der prægede perioden fra ca. 1660 - ca. 1730. Denne vækstperiode

³⁰ Ashin Das Gupta, *Indian Merchants and the Decline of Surat*, Wiesbaden 1979, s. 18.

³¹ Niels Steensgaard, *The Indian Ocean network*, s. 45-47.

³² C.A. Bayly, *The Middle East and Asia during the Age of Revolutions*, Itinerario, vol. X, 1986.

prægedes også af forskydninger i forskellige klassers og elitegrupper relative rigdom og magt: Militærfiskale eliter knyttet til imperierne, købmænd og pengeudlånere, jordherrer og lokale magnater, landsbyforetagere og stammeledere. Disse forskydninger brød den balance, der havde dannet grundlag for de islamiske imperier, de opløstes og afløstes af patrimoniale stater - Stormogulrigets splittelse er det tydeligste eksempel, men det samme fænomen genfindes i de andre islamiske imperier. Efterfølgerstaterne var langt mere afhængige af kontrol på det lokale plan end imperierne havde været det, og de var mere afhængige af indtægter fra andre kilder end beskatningen af jord. Både den uro, der ledsagede imperiernes sammenbrud, og konsolideringen af de nye patrimoniale stater fremmede det socio-politiske klima, i hvilket europæerne fandt det muligt og til deres fordel at gribe ind i asiatisk politik i større omfang. Den formelle kolonisering af de asiatiske samfund forårsagedes således ikke af de asiatiske kulturers svaghed og dekadence, men af den destabilisering, der skyldtes vitalitet og vækst.

Bayly's tolkning er omdiskuteret, men giver mere mening end de fleste andre tolkningsforsøg og lader sig nu knytte til de betragtninger, der i det foregående er fremsat om ædelmetallernes destabiliserende virkninger og karakteren af de goder, der udveksledes mellem kontinenterne i den før-industrielle tidsalder.

Afsluttende bemærkninger

Asien fortsatte perioden igennem som Europa med at modtage vældige mængder af ædelmetaller, men i Europa udvikledes der institutionelle former, der gjorde det muligt at opfange og kanalisere den spredning af magt og prestige, der fulgte med den øgede likviditet. Guld og sølv tabte betydning som det ultimative prestigegode med udviklingen af langfristede statslån, ædelmetallerne var endog ved periodens slutning ved at tabe betydning som betalingsmidler.

De asiatiske imperier var slået ind på en anden vej, da de i det 16. århundrede stod over for den destabilisering, der fulgte med den øgede ædelmetalmængde. Meget længe gav deres stærke skattesystemer dem mulighed for at drage velstand fra den øgede likviditet og afbalancere den spredning af rigdom, der fulgte, men i det lange løb udvikledes der nye magtcentre og nye sociale grupperinger, der havde adgang til det ultimative prestigegode, og derfor kunne udfordre imperierne. Imperierne mistede kontrollen med det redistributive system, der havde holdt dem sammen.

Diskussionen af opdagelsernes plads i verdenshistorien lader sig således ikke isolere fra den historiske kontekst, i hvilken de fandt sted. Det var strukturer, der var ældre, der gjorde opdagelserne til Opdagelserne, til epoke ikke til episode. Og det var strukturer, der var ældre, der bestemte retningen af de reaktioner, de udløste. Den materielle udveksling af varer, ædelmetal og tjenesteydelser mellem kontinenterne var andet og mere end markedsøkonomiske transaktioner. De kunne være forbrugsgoder og produktionsfaktorer, men de kunne også være prestigevarer, der undergravede den samfundsmæssige balance, de kunne være det ultimative prestigegode, ædelmetal, og dermed en trussel mod eller en udfordring til magtstrukturen, eller de kunne være specialiserede tjenesteydelser, der forvred importørens teknologiske og organisatoriske udvikling og belønnede eksportøren for et marginalt forspring.

I den periode, vi her har diskuteret, lader Atlanterhavet sig til en vis grad indskrive i et kapitalistisk verdenssystem under udvikling, men teorien lader sig ikke overføre til Asien. Til trods for deres dramatiske kvaliteter var de europæiske aktiviteter kun af overfladisk betydning for de asiatiske samfund i det 16. og det 17. århundrede, og gennem en meget lang periode, før opdagelserne og efter opdagelserne, udviklede produktion, forbrug og fjernhandel i Europa og Asien sig ad de samme spor. Det excentriske center i Batavia kan have hæmmet udviklingen af asiatiske handelsknudepunkter, men først i den anden fjerdedel af det 18. århundrede finder vi klare tegn på en ændret økonomisk og politisk balance, måske mest overbevisende registreret i den voksende europæiske eksport af tjenesteydelser til Asien. Jeg har i denne artikel søgt at argumentere for, at baggrunden for dette kontinuitetsbrud ikke skal søges i de opsigtsvækkende europæiske aktiviteter i asiatiske farvande, men var et sent resultat af de forskellige reaktioner i Europa og Asien på den første store udfordring, der fulgte med opdagelserne, den destabilisering, der skyldtes den pludselige forøgelse af ædelmetalmængden.